

COMARCA DEL CARDENER

ESTÀ inclosa la part superior d'aquesta comarca en vessants y clotals d'altres serres pirenenques. Altra part important està tancada dins del sistema montanyós, agut y encinglerat, que, corrent de llevant a ponent, forma un avant mur de les ramificacions pirenenques. La part inferior s'esten per valls y serres de caients mes suaus y en gran part emboscades.

La comarca en general està compresa dins de l'alta conca del Cardener, quals valls formen com un gran arbre agegut, apoiat a Suria, constituint ses grans brancades les valls del Aiguadora, del Aiguadevalls, del propi Cardener y del riu Negre y'ls branquillons la multiplicitat d'altres valls mes secundaries, afluent d'aquelles.

La conca de la Rivera Salada, afluent del Segre, els alts aiguavessos de les riveras de Clarà y Madrona, tributaries del propi riu, y'ls rampants superiors oposats de les serres de Pinós, Miracle, Llobera y Torragassa, formen també part de la comarca per raons de tradició y historia, afinitat y lligams de relació.

En cambi en queden exclosos, els pobles de Taravil, El Cint, Capolat y Castellar del Riu, que si be situats en aigües del Cardener, per sa situació topogràfica en el cim de llurs altes cingleres o bé per altres motius de tradicional consuetut, formen part de la comarca del Bergadà.

Confina al Nord y a ponent ab l'Urgellet y Ribera del Segre, a mig jorn ab terres de Sagarra, a llevant ab el Bergadà y la Comarca de Bages.

El límit nord de la comarca confrontant ab l'Urgellet el forma la carena divisoria d'aigües del Lavansa y del Cardener desde'l cim de Pedraforca corrent dret a ponent. El massís del Pedraforca dona aigua a tres rius, al Llobregat, al Aiguadevalls, afluent del Cardener y al Lavansa, tributari del Segre y confronta ab tres comarques, Bergadà, Urgellet y Comarca del Cardener.

Desde'l propi massís que s'enlaira a 2493 en son collgò mes alt, corre la carena, dret al coll de Font Tarrés, aon s'abaixa a 1675 metres, segueix per Castell de Termes, coll de Josa—1689 m.—, serra dels Clotarons y coll de Mola—1845 m. alt,—al costat mateix de la hermosa serra del Verd, que arrenca del propi coll.

Aquesta gran gropada s'avança dret a mig-jorn interposant-se alterosa y bella entre'l Cardener y l'Aiguadevalls, encarada a ponent ab el grandió massís de la serra del Port del Comte y a llevant ab el gegantesc Pedraforca. S'aixeca a 2281 m. en el Cap d'Urdet, corre per Prat d'Aubes al cim de Prat Naviral y montanya de les Comes y s'esten en avall dret a Prat Formiu y la Montanyeta corrent per la serra de Guixés fins a Cap de Bals en l'extrem meridional de son propi massís.

Desde'l coll de Mola va corrent la divisoria pel Portell del Os, Turó del Mig-dia—1875 m. alt—abaixant-se en el coll de Port o Port del Comte a 1705 m. Tot separant els caients del Lavansa y del Cardener s'enfila al Cap de la Tossa Pelada—2393 m. alt—punt culminant del grandió massís de les serres del Port o de la Bofia.

Aquest massís es una de les més grans gropades meridionals pirenenques, formant distints alterosos brancals que donen aigües, en el reclos de llurs enasprades valls, al Cardener, al Lavansa, al Segre y a la Rivera Salada.

Desde la Tossa Pelada el límit comarcal segueix pel carenar de la serra de la Bofia deixant les caients del riu Cardener y seguint entre aigües del Segre y de la Rivera Salada conseguint encara altures de 1845 m. en el cim de

Morro Brut y 1775 m. en la Tossa de Cambrils y baixant a 1240 m. en el coll de Cambrils, obert en l'extrem occidental del gran massis.

Segueixen desde aquí's limits comarcals de ponent pels cims de la Serra Seca—1402 m. alt—quedant a la dreta'l gros grop del Turb, sempre entre aigües del Segre y de la Rivera Salada, prenent per fi al extrem de la Serra Seca un brancal que arriba fins a Ugern y al castell d'Altet, creuant la rivera Salada abans de sa unió ab el Segre. Guanya desde allí la serra que separa la Rivera Salada de les aigües de Clarà y Madrona essent el punt culminant el cim de la Torragassa.

Els limits comarcals de llevant, confrontant ab el Bergadà, comencen en el Pedraforca seguint en avall y en direcció a mig-jorn els limits naturals de la divisoria d'aigües del Cardener y del Llobregat. Baixa del Pedraforca—2493 m. alt—al coll de Jou—1700 m. alt—y coll de Trapa—1460 m. alt—desde aon torna a enlairar-se sobtadament en el grandió's massis de la serra den Cija a 2350 m. alt, enfonsant-se novament a 1530 metres en el coll de Ferrús y guanyant nova alçaria de 2072 m. en el cim dels extensos Rasos de Peguera.

La divisoria d'aigües segueix dret a la Roca del Huró y Cogulló d'Estela aon termena'l caracter pireneic d'aquesta gran brancalada de montanyes. Corre desde allí pel Pla de Campllong, cingleres dels Tossals y de Capolat, seguint per la serra de la Espunyola y de Montclar dret a Cor de Roure y Serra de Viver, sempre en direcció decantada a mig-jorn.

El limit comarcal s'aparta de la indicada divisió natural en el cim dels Rasos entre el termens de Castellar del Riu—Bergadà—y Llinàs—Cardener—Revolta desde allí per damunt del engorjat del Aiguadora y pel repeu de les cingleres de Taravil, Els Tossals y'l Cint, continuant per dessota La Espunyola y Montclar de Berga pera tornar a guanyar a Cor de Roure'l cim de la serra de Viver. D'allí

baixa a trobar el Cardener per la serralada que enclou'l riu Tordell. El nom termenal d'aquest riu marca toponímicament els límits comarcals. Hi confronten la Comarca del Cardener y'l Pla de Bages.

Termena la comarca a mig-jorn aprop de Suria aon el riu lliure dels entrebancs montanyosos circula ja mes planera y suaument per la comarca de Bages. Completa'l límit ab aquesta comarca un brancal de la serra de Castelltallat que termena davant de Suria y que tanca la part dreta de la rivera de Coaner.

El límit de mig-jorn comença al costat del cim de Castelltallat y termina corrent dret a ponent a la Torragassa. No concorden en aquest indret els límits naturals de les aigües ab els confins de la comarca. Aquesta s'esten en avall pels aiguavessoss superiors del riu Bregòs y de les rieres de Clarà y Madrona afluents del Segre.

La carena de partió entre aigües dels tributaris del Segre y del Cardener corre per la serra de Pinós—930 m. alt—y per les del Miracle y del Boix fins a la Torragassa—850 m. alt.

La part alta de la comarca està envoltada y encreuada com hem vist pels grans massissos pirenenics del Port del Comte, Verd, Pedraforca, En Cija y Peguera. La part central està barrada o atravessada de part a part per altre emmurallat de montanyes aspres y encinglerades que començant a llevant en les cingleres de Capolat, segueix per les del Cint, Taravil y el Tossals, per la retallada serra dels Bastets y el formidable y estimbat massís de Busa y termena en l'encarenat de Les Roques, atimbalada montanya de Lord y cingleres del Codó y Vilamala. Aquesta colossal barrera està rompuda en dos indrets per la formidable empenta de dos rius; el Cardener y l'Aiguadora; l'Aiguadevall s'hi estrella abans d'arribar-hi. Despres de gastar ses forces furgant entre alteroses montanyes, obrint-se pas entre engorjats a copia d'anys y d'esforços, al arribar davant del massís de Busa, despres de masegar

la estratificada montanya dels Bastets, girà dret a ponent pera llençar-se en braços del Cardener. Sols aquest riu y l'Aiguadora conseguiren rompre l'emmurallat, obrint-se pregon entall entre gorges y cingleres. El riu Cardener se furgà'l pas per l'estret de Vallonga entre'ls enaspralls de les Roques de Lord y de la serra dels Bastets y les cingleres de Vilamala y espadats de Busa. L'Aiguadora despres d'obrir-se son alt engorjat, conseguí també fer-se pas entre la serra dels Bastets y'l massís de Busa y'ls cingles dels Tossals y Taravil formant un segon y bell en gorjat en les Afraus de Valielles.

Separa la conca general del Cardener y de la Rivera Salada una serra que s'origina sota'l cim de les Morrerres —2216 m. alt— en el massís del Port del Comte, la qual se desestreba del coll de Jou—1350 m. alt.—Corre per la serra de les Encies, entre la vall de Vilamala y la rivera de Canalda, segueix pel Cap d'Estagues y'l pla de Reart, entre'l Cardener y la rivera Salada, continua pels cims dels plans de Cirera fins dalt de la Torragassa passant pel coll de les Forques y separant les aigües de la rivera Salada de les del riu Negre.

Naixen en la part alta de la montanya els seus tres rius mes principals, el Cardener propi, l'Aiguadevalls y l'Aiguadora. El riu Negre naix en la part occidental; la copiosa rivera de Navel y la d'Ortons se formen en la part oriental y les riveres de Salo y de Coaner provinents de les serres de Pinos y Castelltallat corren per la part meridional.

El Cardener s'origina en una bonica vall formada en els replecs del Port del Comte, Tossa Pelada y Estibella, per la qual hi corre desde sota'l Port un curs d'aigua format per les fonts superiors. Les fonts del Cardener, les que donen nom al riu, brollen en unes inmenses tarteres y en dèus molt caudaloses formant tot seguit una notable corrent. De les grans roques o quers—*Cans o*

Cars,—pren nom el riu. Corre aquest en avall entre les vessants de la serra del Port del Comte y les estribacions de la serra del Verd portant la direcció vers a mig-jorn. Rega els hermosos prats y fondals del pintoresc poble de La Coma y mes en avall, a la Gafa, reb el tribut del riu Mosoll, que originat en el vessants de la serra del Verd, Prat d'Aubes y Cap d'Urdet, forma la deliciosa vall de La Pedra.

Desde La Gafa continua son bell curs el Cardener pel peu de la Font Pudia y per dessota Sant Llorenç dels Morunys, donant força a uns quants molins. S'endinsa després entre grans masses de penya y reb el tribut a sa esquerra del caudalós Aiguadevalls.

Naix aquest riu en la part alta de la xamosa vall de Gòsol, passa per l'Aspà y en sent al molí den Güell després d'haver rebut distints petits cursos afluents s'endinsa en les magnífiques gorges de Butner, Pont Cabradiç y La Corriu, sortint després de molt bregar, entaforar-se y saltar, en el bell replà de Valls davant del massís de Busa. Allí no havent pogut rompre aquell mur colossal, deixant ab tot mostra de sa empenta en els retallats conglomerats de les serres de Balianes y dels Bastets, de La Massana y dels Llangots, torç dret a ponent per dessota Castelltort pera anar a refundir-se ab el Cardener a la entrada del Estret de Vallonga.

Unit ja el Cardener ab l'Aiguadevalls penetra en l'imposant Estret de Vallonga després d'ajuntar-se-li a la dreta la riviera de les Sabines que s'origina a coll de Jou sota'l Grau de la Foradada. Passat el pont de Vallonga reb a la esquerra l'aigua de la hermosa vall de les Set Riveretes, continuant per esplèndid engorjat. A les Cases de Posada arreplega a la esquerra l'aigua de la riviera del Adou o Torrents que baixa dels cims de Busa y de coll d'Arques y torna a engorjar-se fermament. A la Llosa de Cavall, en fantàstica gorja, cau a son costat dret la barrancosa vall de Vilamala. Va obrint son curs més en avall, oferint bells

punts de vista, rebent a la esquerra la ribera de Peà y a la dreta un seguit de petites rases que provenen dels cims dels Torrents. Un conjunt de pintorescos molins van aprofitant ses aigües. Arreplega en son curs, seguidament, distintes rases entre elles la de Lladurs a la dreta y la de Besora a la esquerra, passa per sota Olius, Joval, Navés, Linya, Santa Susagna y Clariana, y en el pont de Flotats després d'un seguit de revolts se li ajunta el riu Negre a la dreta.

El riu Negre naix en el terme de Lladurs y ses fonts canalisades assorteixen a la Ciutat de Solsona. Reb altres brancalls provinents de L'Afrau, dels plans de Cirera y del coll de les Forques, formant-se son veritable curs al peu de la ciutat de Solsona. Porta generalment la direcció de ponent a llevant y després d'haver regat el Vinyet de Solsona, s'endinsa en un revolt engorjat molt pintoresc passant pel peu del poblet de Riner, al qual dona nom, arreplegant per distintes rases l'aigua de les serres del Miracle y de Freixanet, arribant al pont de Flotats aon s'uneix al Cardener.

Ajuntat ab el riu Negre'l Cardener, pren la direcció decantada cap a llevant, passant per sota Bergús y regant la bonica horta de Cardona. Prop d'aquesta vila reb l'aigua de son important afluent Aiguadora, que baixa en direcció Nord a Sud.

L'Aiguadora neix en la Font del Pí, en un lloc deliciosament pireneic sota la part més enasprada del massís d'en Cija. Tot seguit s'endinsa en una afrau verament inespugnable tancada a abdós costats per montanyes gairebé verticals recobertes d'hermosa espessor de bosc que amaga en part els sortits grops de penya y les inabordables balmes. Corre prop de deu kilòmetres per aquell ferestec amagatall y surt a la més ampla vall de Llinàs, després d'haver rebut en son costat esquer el petit afluent de les Canals de Catllarí provinent dels Rasos de Peguera. Recorre més placidament la vall de Llinàs, recull altres rases y s'encara de prompte ab les formidables cin-

gleres destacades del cim dels Tossals. Recull el riu de Castellar, que s'ajunta abans ab el provinent de coll de Joet y torç a la dreta pera evitar l'encinglerat, fins que en el molí del Vancell troba'l trau que entre cingles s'ha obert, endinçant-se en la hermosa afrau de Valielles, engorjat de bellesa imponderable. Arriba al hermós recó de Sant Pere de Grau d'Escales després d'imposant reclós entre dos alts espadats de penya. En aquest lloc encapellat reb barrancosos afluents a dreta y esquerra y torna a recorre una vall hermosament engorjada, revestida d'espessa boscúria y armada de gegantescos penyals. En sent a Sant Lleí, acull les aigües de la rasa de la Selva a la dreta y les de La Mora a la esquerra y segueix per una vall tancada rublerta de bellíssims païssatges y d'accidentada entonació. Recorre la Valldora y seguint per sota Navés per la dreta y per sota Lluelles per la esquerra, arriba a Sorba continuant en avall per son curs hermosíssim. Descriu continuats revolts y entra en la horta de Cardona, dibuixant capritxoses corvatures abans de refundir-se ab el Cardener.

Unit al Aiguadora segueix el Cardener per la horta, deixa a la esquerra'l pintoresc pont del Diable y a la dreta l'encastellada vila de Cardona, fins que al peu de La Coromina reb pel costat dret el riu de la Sal y per l'esquer l'important affluent de la rivera de Navel.

La rivera de Navel té son origen en dos afluents distints; la rivera del Cint o del Espital que s'origina sota les cingleres del Cint y de Taravil, y la rivera de Vilajoana provinenta dels cingles de Capolat, de La Espunyola y de Montclar. La primera passa entre les serres de La Canya y de Montmajor engorjant-se més avall del hostal de cal Bisbe, y la segona corre també molt reclosa entre les serres de Viver y Serrateix a llevant, y la de Montmajor a ponent. Porten abdues el curs de nord a mitjorn y s'ajunten en el Molinet pera anar a llençar-se mes d'una hora en avall al riu Cardener.

Desde la Coromina segueix el Cardener son curs accidentat y reclós, restret en el pont de Malagarriga, rebent en el pas de les Cases el contingent de les riveres de Salo y de Coaner.

La important rivera de Salo, que té mes de 25 kilòmetres de curs, s'origina sota de Su en una gran reconca formada per les estribacions de la serra de Pinós. Pren tot seguit la orientació, que no deixa mai, decantada a llevant. Reb durant son curs, a la dreta, la rivera de Sangrà que baixa del respatller de la serra de Pinós. Un seguit de pintorescos molins ornan el llit del riu. En el molí de Torrescasana reb un riueral que baixa dels Plans de Bergús. Van aflluïnt-hi distintes rases, ajuntant-se-li en el pintoresc lloc de Dos Aigües la important rivera de Vallmanya. Dona un gran revolt sota'l promontori aon està alçat el poble de Salo, ajuntant-se-li mes avall la rivera de Majá y anant a desaiguar per fi, després de son bell y accidentat recorregut, al riu Cardener.

La rivera de Coaner, recull aigües de la serra de Castelltallat y s'ajunta al Cardener ab la rivera de Salo.

La rivera d'Ortons que naix en les montanyes de Serrateix desaigua en el Cardener abans de Suria.

Apart de la conca del Cardener, la Rivera Salada que aflueix al Segre, es el curs d'aigua més important de la comarca de Solsona. Se forma en tres distints grans brancals provinents del massís de les serres d'Oden y Canalda; el de Canalda s'origina en la serra de les Encies, en el coll de Jou y en l'aspre montanyam destacat de la serra de la Bofia o del Port del Comte, qual punt ressortint es el puig Subirà de Canalda; el d'Oden naix en el cor mateix del massís del Port sota'l Padró dels Quatre Batlles y Pouet de Vessies y corre en son origen entre les brancades de la serra de Canalda y d'Oden; el de Cambrils naix sota'l coll del mateix nom y les serres a n'ell estrebades. Els tres s'ajunten formant el copiós caudal de

la Rivera Salada que regant els termes de Canalda, Oden, Cambrils, Timoneda, Montpol, La Salsa, Castellar de la Rivera y Ceuró entra en territori de l'Urgell en el terme d'Augern pera anar a llençar-se al Segre en La Basella.

La riera de Clarà formada en els aiguavessos de la serra de La Torragassa arreplega petits afluents dels termes de Pinell y de Madrona y després d'endinsar-se entre les montanyes d'aquest terme, surt de la comarca pera anar a llençar-se al Segre entre Tiurana y Pons.

Sota la Torragassa també y dels caients de les serres de Miraver, Peracamps y Lloberola, va formant-se la riera de Sallent que surt de la comarca prop de la vila de Sana-huja, més enllà de la qual se llença al riu Bregós afluente del Segre.

La riera de Llanera s'origina sota'ls plans de Llobera y serra de Torradenagó y després d'haver rebut l'important contingent de la riera d'Ardévol, formada sota les serres del Miracle y de Pinós, va a ajuntar-se a la riera de Vallferosa al sortir de la comarca; aquestes rieres formen la de Torà que va a reunir-se al riu Bregós més enllà d'aquella vila.

En el faldar de mitjorn de la serra de Pinós s'origina també la riera d'aquest nom.

La comarca natural del Cardener pot dividir-se en tres sub-comarques: la de Solsona, la de la Vall de Lord que comprén la part alta de la montanya y que ve citada y fins a cert punt delimitada en documents dels segles ix, x y xi, y la rodalia de Cardona.

La sub-comarca de Solsona, designada com a propia comarca per alguns dels que s'han ocupat de la delimitació de les mateixes, comprén tota la conca del riu Negre y sos afluents fins a sa unió ab el Cardener y a més certa part de territoris situats en les altes vessants de les serres de Pinós, del Miracle, del Boix y Torragassa y en

caients superiors de la rivera Salada. Te com a centre y capitalitat la ciutat de Solsona.

La antiga comarca de la Vall de Lord comprenia, segons una carta de franquicies concedida als habitants de la propia vall pel comte Armengol IV d'Urgell en l'any 1607, el territori comprés entre'l riu de Clarà, el Grau de Terrers en la part esquerra de l'Aiguadora y coll de Montmajor a llevant, l'antiga iglesia de San Pons al peu del Cardener en avall d'Olius y sota Joval a migjorn, Puig Altet, el torrent d'Agrevoled, serra de les Cordes fins a Canalda a ponent y el coll de Tuxent, y Prat d'Aubes, en la serra del Verd, sobre de Gósol al nord. Aquests son encara els limits aproximats que poden senyalar-se avui a la sub-comarca de la alta montanya del Cardener. El cap més important de la demarcació es la vila de Sant Llorens dels Morunys.

La sub-comarca de Cardona agafa desde Montmajor seguint per sota Montclar y per les serres de Cor de Roure, Serrateix y Viver fins a Castelladral en el costat de llevant. Queda tancada a migjorn per la serra de Pinós y el brançal que la uneix ab la de Castelltallat. Comprén la vall que desde sota Su arreplegant distints afluents va a desai guar al Cardener en amunt de Suria. Els demás limits se contenen ab els de les altres dues sub-comarques.

Les belleses naturals son incomptables. Tota la comarca n'està plena. La naturalesa l'ha afavorida d'una manera exuberant. Els grans boscos s'estenen per tota la regió oferint belles perspectives. Els panorames son esplèndids no sols en els enlairats cims de caràcter pireneic sinó també en les carenes avançades de la baixa comarca y regió mitja, com son els de les serres de Pinós, Torragassa y Peracamps, Serrateix y Viver, Montmajor, Busa y Serra Seca. Son de detallar entre les grans belleses sobresortints: les montanyes de sal de Cardona, les esplèndides fonts del Cardener, el gegantesc Pedraforca,

els masissos d'en Cija, del Verd y Port del Comte, ab llurs bofies, timberes, trencalls, pasturatges y congestes, la incomparable montanya de Busa, ab ses restalleres de mogots avançats, dels Bastets, Llangots y Lord; el notable Pont Cabradiç, les gorges y afraus del Cardener, del Aiguadevalls y l'Aiguadora.

La riquesa forestal era algun dia importantíssima en la comarca. Avui encara es respectable, emperò tinc por de que'l demà serà molt amarc si no s'hi posa aturador. Fa feredat el bé de Déu de boscos que han sigut aterrats y van aterrant-se constantment; les serradores no paran mai y els dalladors treballan de ferm per a donar menjar a la fera. Menys mal si la tallada es fés en vistes a una prudent repoblació mes malhauradament no sempre es aixís, y queden terrers erms allí aon abans hi existien ufanoses bagues.

Els boscos de pins s'estenen en distints llocs de la comarca especialment en les regions mitja y baixa, havent-hi encara algunes bagues ben famoses y extenses.

Les rouredes espesses ocupen també bona part de les montanyes de la part baixa, no faltant-hi tampoc bells alzinars, quisqun de força anomenada, com el de Santa Llucia de Navés. En las regions altes s'hi troben algunes fagedes y en les serralades superiors pins negres y alguns abets.

Els plans son d'escassa importància en la extensió de la comarca, essent sols de notar els plans ondulats de Solsona, la horta de Cardona y els planells de Correà, sota els cingles del Cint y Taravil, en el limit de la mateixa.

La cria de bestiar es un dels més importants rams de riquesa, en especial en la part alta de la comarca. La abundancia de bones pastures en els rasos alts de les serres y el clima adequat al objecte, en els mesos d'istiu,

fa que no sia sols el bestiar del país el que s'en gaudeixi sino que'l de tranuïta de les terres més baixes hi pugi en el temps de la calor en grosses remades, boví y de llana, eugues y mulats. Donen bo de veure en aquell temps les grans remades escampades en les altes valls y en les verdes comes, trescant y enfilant-se fins als cims y rasos més alts de les serres del Port del Comte, del Verd y de les Comes, de Prat Formíu y la Montanyeta, caients del Pedraforca y d'en Cija, hermosos camps de pasturatge del incomparable Pla de Busa y serres de Lord.

Els formatges de montanya son molt apreciats tenin gran anomenada els exquisits formatges d'ovella de Gòsol.

La cria del bestiar porquí es també molt important y les carns molt apreciades per sa bonesa degut a la bona alimentació de que'l bestiar frueix. Els embutits de porc de la comarca tenen força crit en especial els donegals de Sant Llorens dels Piteus, de gust exquisit y excel·lent bonesa.

L'abundancia de bestiar, la importancia de la cria y les transaccions que tot plegat ocasiona, fa que s'efectuïn periòdicament renomenades fires a les que hi acudeixen marxants de llunyes terres y bestiar de tota mena. Tenen lloc en les montanyes de la comarca baixa y son interessants quadros de llum, de vida y de color, bells espills de costums y donen notes y assumptes d'interés pera'l folklorista, l'artista, el poeta y el fotograf. S'hi tanquen tractes importants y s'atravessen fortes sumes de diners. Tenen crit per tota Catalunya, les de Santa Lluïa de Navés, en un magnífic alzar de prop del Santuari, en el mes de Desembre; la de la Torragassa dalt del ample pla d'aquest nom en el cim d'aquella serra, camí d'Urgell, que té lloc el 30 de Setembre, a la tornada del bestiar de la montanya; la del Empelt, prop del Santuari del Miracle, que s'efectua per Sant Lluïa, en el mes d'Octubre, a la que hi acut molt bestiar cavallar y mular; essent també molt

notable per son especial caracter la del firal dels Reis, prop de Montclar que se celebra en aquella diada, en un pla sota una preciosa arbreda, qual lloc si be no es dins de la comarca es en el limit d'ella y es concorreguda en molt gran part pels habitants de la mateixa.

Aquestes fires si be han perdut molta part de sa antiga importancia, efecte de la major facilitat general de comunicacions, conserven encara molta animació y caracter y tenen força vida essent un bell conjunt d'aplec y mercat a l'hora. Molts tractes y convenis de la pagesia s'estipulan o's concerten a les dates d'aquestes fires. Molta gent que no's veuen durant tot l'any tornen a fer-se trobadichos y renoven llurs relacions en semblants diades. Molts casaments se concerten també en els aplecs de les fires.

En una comarca en que hi ha pocs nuclis de població y en que la major part dels municipis estan constituïts per aglomeracions de pagesies y termes rurals, no cal assegurar que a més de la explotació dels grans boscos y de la cria del bestiar, la agricultura es base de la vida del pais. El blat de moro y les patates son conreuades ab profit en la part més montanyosa, tenint molta renomada les de les montanyes de Busa, Gósol y Sant Llorenç. Se cullen també blats y altres cereals y en la part més plana y prop dels rius bones verdures y llegums.

Abunda la caça en general, essent de notar com a caça major els molts senglars escampats en gran part de la comarca y els aixerits isarts o cabirols que tresquen destres y lleugers per la enlairada serra del Port del Comte, pel costat enasprat de la serra del Verd y pels ericalls del Pedraforca.

Es imposible fixar la riquesa mineral de la comarca. La falta de vies de comunicació sobre tot en les parts mes montanyoses fa que fins ara no s'hagi donat importancia a la exploració de la riquesa que puguin atresorar les

entranyes de la terra. Ab tot certes effloresciencies superiors, el colorit, caracter y constitució de moltes roques fan sospitar que un cop s'emprengui una activa campanya pera el desentreyament del cor de les montanyes, veritables sorpreses puguin donar aquestes al esser posades en valor, produint germens de nova prosperitat a la comarca.

Una particularitat especial la caracteriza, y es la d'esser la comarca de la sal per excel·lencia. A les famoses montanyes de sal de Cardona, úniques en el mon per llur grandiositat y riquesa y per la calitat y puresa de llur producte, explotades ja de temps molts remots, hi ha que afegir-hi altres criaders de sal que's troben arreu escampats, essent notables especialment per estar en explotació y per la estima que mereix el mineral, el salí de Cambrils y el de Gósol que si no tan important com aquell es no menys apreciable. Es además importantíssima la explotació que s'està fent actualment dels jaciments de sals potàssiques de Suria, en el limit de la comarca.

Entre les aigües miner-medicinals cal fer menció especial de la Font Pudia de Sant Llorenç, molt acreditada per ses propietats y que atrau molta concurrència d'ayguaders a n'aquella vila y al poble de La Coma, y la font sulfurosa de Llinàs, molt estimada en el pais y que promou també al estiu molta atracció de concurrents a beneficiar de la excelencia de qualitats de la seva aigua.

Encara que la comarca es més agrícola que industrial y que'ls seguits engorjats de sos rius facin avuy difícil la explotació de llurs saltants en la part més alta de la comarca, en cambi no es aixís en la terra baixa aon les voreres del Cardener estan poblades d'importants establiments manufacturers de filats y teixits de cotó, tenint moltes de aquestes grans instalacions fabrils colonies pera'ls obrers, que formen barriades algunes d'elles de vistós y pintoresc aspecte. De Cardona a Suria'l riu està del tot

aprofitat en el terme de la propia vila y en el de Torroella y Castelladral.

Aprofiten també la hulla blanca, en els més endinsats riverals gran instalacions de serrar fusta, que van devorant constantment les hermoses arbredes que constitueixen una de les belleses més importants de la regió.

Moltes altres indústries peculiars del país han anat desapareixent o estan en plena decadència. Entre elles mereixen especial menció la de dagueria que tanta importància y lluïment havia tingut a Solsona en passades centúries y la de panyos grollers anomenats piteus que arribaren a donar nom a la vila de Sant Llorenç dels Morunys, coneguda també ab el sobre nom dels Piteus.

Constitueixen la comarca 25 municipalitats distintes que formen un conjunt de molt major nombre de pobles agrupats. D'aquestes entitats se'n destaquen una ciutat, Solsona, y tres viles, Cardona, Sant Llorenç dels Morunys y Gósol. Lo demás, esceptuant Castelladral y La Coma que formen compacte nucli de població, son en general o petits agrupaments de cases com els de Pinós, Ardévol y Sant Climent de Pinell o be termes rurals de cases escampades. Es una de les característiques especials d'aquesta comarca la manca de nuclis de població. Dins d'hores y hores de terme no's troba cap poblet, sols grans masies, iglesies y rectories, algunes voltades de dues, tres o quatre cases y altres completament isolades y solitaries. El conjunt de població segons l'anterior cens oficial era de uns 18.000 habitants.

Formen part de la provincia de Barcelona y del partit judicial de Berga, els següents municipis: la vila de CARDONA ab l'arrabal de La Coromina y'l poblet de Bergús. MONTMAJOR, extens municipi sense nucli de població, compost dels termes parroquials de Montmajor, Pujol de Planés, Gargallà, Sorba, Sant Feliu de Lluelles y Correuà. VIVER ab Serrateix y Sant Joan de Mondarn. LLINÀS que

pertanyent a n'aquesta comarca està comprés en el municipi de Castellar de Riu. ASPÀ que ab Vilacireres y Fanés formen part del municipi de Saldes, de qual últim poble es troben separats per l'alt muradal constituït pel Pedraforca y En Cija.

Son de la propia provincia y partit judicial de Manresa: el poble de CASTELLADRAL ab Torroella, Valldeperes y les colonies industrials de can Palà y de can Valls, deduïnt d'aquest terme municipal els pobles del Mojalt y de Navàs que no pertanyen a n'aquesta comarca. SALO y COANER son termes parroquials pertanyents a n'aquesta comarca y agregats al municipi de Sant Mateo de Bages.

Pertanyen a la provincia de Lleyda y partit judicial de Solsona les municipalitats següents: la ciutat de SOLSONA y son extens terme; la vila de SANT LLORENS DELS MORUNYS; la vila de GÓSOL ab el poblet de Sorribes y'ls termes de Butner y Moripol; PEDRA y COMA; GUIXÉS municipi rural que abarca'ls termes de La Corriu, Castelltort, S. Martí, Sisquer y Montcaup; NAVÉS, el districte municipal més extens de la comarca, que comprén els termes parroquials de Navés, Besora, Busa, Linya, La Selva, La Valldora, La Mora, Tantellatge, Peà y Pegueroles; CLARIANA que comprén además els termes de Ortoneda y Joval; RINER ab Su, Freixanet y Santa Susagna; OLIUS ab Brichs y'l Castelltvell de Solsona; LLADURS ab els termes de La Llena, Cirera, Montpol, Terrasola, Timoneda y Els Torrenis; ODÉN ab Cambrils y Canalda; CASTELLAR de la Rivera ab Pampa, Ceuró y Clarà; PINELL ab el poblet de Sant Climents y'ls termes de Miraver, Madrona y Sallent; LLOBEROLA terme parroquial agregat al municipi de Biosca; LLOBERA ab Peracamps y Torradenagó; LLANERA; PINÓS ab Ardévol, Sant Just, Vallmanya y Matamargó; LA SALSa terme parroquial comprés en el terme municipal de La Basella.

Esceptuant la vila de Gósol, tota la comarca està inclosa dins del bisbat de Solsona. Gósol pertany al bisbat

d'Urgell, per més que per tradició, topografia, caients d'aigua, situació, mercats naturals, etc., està ben significat dins de nostra comarca.

Componen l'arciprestat de Cardona 19 parroquies que son: Sant Miquel de Cardona, Sant Ramón de la Coromina, Bergús, Sorba, Gargallà, Pegueroles, Correà, Montmajor, Pujol de Planés, Viver ab l'ajuda de Mondarn, Serrateix, Castelladral ab Valldeperes, Saló, Torroella ab la Colonia Valls, Matamargó, Clariana, Vallmanya.

L'arciprestat de Solsona comprén 38 parroquies que son: Solsona, Oliús, Brichs, Riner ab l'ajuda de Freixanet, Su ab la suprimida sufraganea de Sant Just, Pinós, Ardévol, Llanera, Torradenagó, Llobera, Peracamps, Lloberola, Sant Climents, Pinell, Sallent, Madrona, Clarà, Miraver, La Llena, Castellar de la Rivera, Ceuró ab la sufraganea de Pampa, La Salsa, Montpol, Cambrils, Oden, Canalda, Timoneda ab Terrasola, Lladurs, Els Torrents ab l'ajuda de Peà, Besora, Busa, La Selva, La Valldora, Lluelles ab la ajuda de Tantellatge, Navés, Linya, Joval, Santasusagna.

Composen l'arciprestat de Morunys els termes parroquials següents: Sant Llorenç de Morunys ab Cases de Posada, La Corriu ab Vilacireres, Castelltort, La Coma, La Pedra, Sisquer ab Montcaup y Llinàs.

Formen part també de la comarca, Aspà del arciprestat de Bagà y Gósol del bisbat d'Urgell. Constitueixen el conjunt d'habitants de la comarca segons el cens parroquial que considero més precís que l'oficial, 23.200 habitants.

Les distintes edats y generacions han deixat bell rastre de son pas.

De la època prehistòrica y ibèrica son importants les troballes fetes en distints indrets, essent moltes d'elles, pera no dir la major part, degudes al zel infatigable y lloable entusiasme del erudit Mossen Joan Serra y Vilaró, Director del Museu Arqueologic de la Seo de Solsona. A Riner y

a Ortoneda, en la vall del Cardener, en els sots de Canaldà y en altres localitats son notables els descobriments fets. A Sorba y a Sant Feliu de Lluelles s'ha notat també la existencia de curiosos dolmens. En l'afrau de Tantellatge, en l'anomenat castell del Vilar, queden en peu interessants restos de murs y edificacions d'època remota.

Vestigis de la època romana apareixen a Solsona y en altres indrets que en els itineraris se senyalen. Son gairebé in comptables les iglesietes romàniques escampades pels termes rurals de la comarca, essent gala de les serres y les valls. Ultra lo molt interessant que pot visitar-se a Cardona y a Solsona, mereixen esment, el priorat de Sant Llorenç dels Morunys, el monastir de Serrateix, les interessants despulles del antic cenobí de Sant Pere de Grau d'Escales, les iglesies romàniques d'Olius—ab sa notable cripta—Sant Pons, Pujol de Planés, Coaner, Torradenagó y Riner, les notables ruïnes de la iglesia vella de Madrona, l'antic temple abandonat de Gòsol, els restos de la enrunada iglesia de Clariana, la de Castelltort, y entre molts d'altres petits temples interessants el de Sant Martí de Vilapadres a Linya, y els de Llobera, Lloberola, Sant Pere Saserra y Sant Miquel de Masdenforn.

Son santuaris renomats: el del Claustre de Solsona, sumptuós y d'època moderna; el del Miracle, de gran renom en tot Catalunya; el de Pinós, situat en lloc d'atraienta vista; el de la Mare de Deu de Lord, que ha sofert ruïnes y reconstruccions diverses y que frueix de gran crit en la comarca; el de Puig Aguilar, en les fragositats de La Corriu; el de la Verge dels Torrents, a Corrà, y el de la Mata, a Llinàs.

Son també record de la època migeval les formidables torres d'Ardèvol y de Sallent, rivals de la gegantesca de Vallferosa, prop del límit de la comarca, la de Peracamps, y els restos dels castells de Besora, Lladurs, Sant Climents, Castellvell de Solsona, Montmajor, Su, Navés,

Oden, Olius, Castelltort, Llobera, Lloberola, Castellar y Riner.

El clima es en general molt sà, degut a la puresa dels aires y a la elevació general de les localitats, com també a que les corrents d'aigua porten cursos ràpids, sense que existeixin estancaments pantanosos. Les malalties que mes abunden son les catarrals, essent en curt nombre les infeccioses, desenvolupant-se escassament cap passa o epidèmia en la comarca. Son ab tot molt variades les condicions climatològiques, degut a la gran accidentació de les valls y a la notable diferencia que existeix entre les regions altes y les baixes. Els freds son rigurosos en les primeres degut a la persistencia de les neus que coronen durant tot l'hivern els cims del Cadí y de les serres del Port, Verd, Pedraforca, En Cija y Peguera. En les regions mitja y baixa, encara que hi sovintegin les nevades, les neus no hi resten persistents. Les boires de Sagarra si be solen pujar a voltes fins al cim de les serres baixes y a escampar-se per la plana de Solsona, no arriben a ensenyorir-se'n ab constància, de manera que entre la gent del pais venen a considerar-se localitats d'una o altra comarca, segons el punt aon les boires expressades més o menys predominen.

Els estius son frescals en el conjunt de la comarca y deliciosos en la regió alta, essent apropiades estacions d'estiuatge Gòsol y Sant Llorenç dels Piteus, tant per la bonesa de llur clima, sà y sec, com per les condicions dels aires suaus, frescals y agradables y la riquesa de les abundoses fonts.

Per lo que respecta a comunicacions la comarca està actualment en perfecte desguït y atràs.

Creua la part baixa la carretera de Manresa a La Basella que va a embrancar ab la de Calaf a La Seo passant per Cardona y Solsona.

La carretera de Solsona a Ribes sols està construïda fins poc enllà d'Olius, uns sis o set kilòmetres, continuant els treballs pera posar-la en comunicació ab el troç construït desde Berga a Correà, en el límit de la província de Barcelona. Aquesta via es de suma necessitat.

Llinàs en el límit de llevant de la regió està unit ab Berga per una carretera construïda a profit d'interesos particulars y adoptada avui per la Mancomunitat.

S'estàn activant els treballs de la propia carretera pera donar-la prompte al públic fins a Sant Llorenç del Piteus.

Heus aquí totes les comunicacions que té avui tan extensa y interessant comarca.

Les importants poblacions de Gósol y Sant Llorenç de Morunys estàn mancades de tota via de comunicació rodada. Sols tenen pera llur servei, antics camins de ferradura, en general en dolent estat, lo qual fa que al hivern quedin a voltes incomunicades en èpoques dels mals temps.

Son en gran nombre les vies de comunicació aprobades per la Junta Técnica de la Mancomunitat de Catalunya y es de esperar que tan patriòtica Corporació les anirà portant a bon terme a mida que ses possibilitats li permetin. Aleshores l'aspecte d'aquesta comarca canviarà notablement y's produirà un espadiment de sa activitat y riquesa.

Sant Llorenç dels Morunys quedarà plenament encreuat de vies de comunicació. Atravessarà son terme la carretera de Solsona a La Seo, que enllaçarà a la volta les importants poblacions de Pedra y Coma y Tuxent. A més de la carretera de Berga a Sant Llorenç per Espinalbet, Castellar del Riu y Llinàs, deurà realisar-se la de Sant Llorenç a Olius y Clariana, a enllaçar en aquest últim punt ab la de Manresa a Solsona, establint comunicació directa ab Cardona y Manresa y per tant ab Barcelona; son curs vall amunt del Cardener serà interessantíssim pera l'excursionista y facilitarà la visita als preciosos engorjats del riu y a les notables montanyes de Lord y de Busa.

Gósol estarà favoregut per les vies següents de comunicació:

De Gósol a Tuxent a empalmar ab la proposada carretera de Solsona a La Seo per Sant Llorenç.

De Gósol a Berga per Aspà y Castellar del Riu aon enllaçarà ab la de Sant Llorenç a Berga.

De Gósol a Bagà.

Solsona tindrà les següents noves vies de comunicació proposades, a més de la indicada de Solsona a La Seo per Sant Llorenç:

De Solsona a Organyà, arrencant de la carretera de La Basella y passant per Cambrils y Alinyà.

De Solsona a Biosca per l'Hostal del Boix.

Del Hostal del Boix a Calaf.

De la carretera de Solsona a Biosca, empalmant a Xuriguera, sortirà un brancal dret a Torà que passarà per Vallferosa y Fontanet.

De la carretera de La Basella n'arrencarà un altre que portarà a Sanahuja y un ademés a la carretera de Calaf a La Seo prop de Pons.

De la carretera de Calaf a La Seo prop d'aquella població està en vies d'execució la carretera anomenada d'Anfesta a Correà que anirà a empalmar ab la de Solsona a Ribes. Comunicarà Cardona ab Calaf y Berga.

Cardona deu fruir ademés les següents noves vies de comunicació:

De Cardona a Correà per Gargallà y Pegueroles a trobar la carretera de Solsona a Berga.

De Cardona a Llinàs, per l'Aiguadora, a empalmar ab la de Berga a Sant Llorenç dels Piteus; serà carretera de bell turisme, passant per Sorba, Navés, la Valldora, la Selva, Sant Pere de Grau d'Escales y l'hermós engorjat de Valielles.

De Cardona a Castelladral per Sant Salvador de Torruella. Formarà un bell circuit ab les següents:

De Castelladral a Sant Cugat de Salou, El Mojàit y Navàs en la carretera de Manresa a Berga.

De Suria a Castelladral, Serrateix, Cor de Roure y La Espunyola a trobar la carretera avui en construcció, de Berga a Solsona.

De Serrateix a Viver y Navàs.

Además està proposat un brancal al Santuari del Miracle, desde la carretera de Manresa a Solsona, en l'hostal de la Flaúta.

Aquesta xarxa de carreteres, moltes d'elles d'interés apremiant, canviaran, com hem dit, completament l'aspecte general de la comarca y li donaran nova vida y prosperitat.

Sols la Mancomunitat de Catalunya ab son zel indiscutible a favor de totes les regions catalanes pot acometre aquesta obra saludable.

GEOLOGIA. L'ilustrat geòlec, Mossèn Norbert Font y Sagué, perdut pera Catalunya y pera la ciència en el fort esclat de sa activitat y de sa saviesa, al parlar de la comarca de Cardona y de Solsona deïa: «Quasi tota aquesta comarca està constituïda per l'*Eoceno lacustre* o *numulite* que descansa al Nord sobre'l massís *cretaci* y està cobert al Sud pel *Mioceno lacustre*, per altres anomenat *Plioceno*».